

חזקי שוהם. למה בר מצווה ובת מצווה? חניכה, מגדר וראווה בתרבויות יהודיות. האוניברסיטה הפתוחה. 2023. 340 עמודים

אלעזר בן לולו*

בספרו החדש מבקש חזקי שוהם לפענח את הסיבות ההיסטוריות והנוכחיות לשימור, לאימוץ ולביצוע מחדש של טקסי בר מצווה ובת מצווה. שוהם, שבמחקריו עוסק בהיסטוריה האנתרופולוגית היהודית המודרנית, מספק הצצה לאחד הריטואלים המעניינים בחקר מעגל החיים היהודי. התיאוריה האנתרופולוגית לחקר טקסי מעגל החיים, ובמיוחד טקסי חניכה שמעבירים את הפרט בין סטטוסים שונים במהלך חייו, משמשת את שוהם כתורת התייחסות אנליטית לנוכח מציאות תרבותית משתנה. הוא מתבסס על הסברים סוציו-היסטוריים כמו התארכות גיל הילדות ותופעות של השפעת תרבות הצריכה כדי לטעון כי טקסי בר ובת המצווה אמנם הפכו שכיחים, אך איבדו כל צביון של חניכה.

לאחר מבוא שסוקר את הכתיבה על טקסי חניכה, עורך דיון הגותי ער במושג החמקמק "תרבות יהודית" ומבהיר כי צירי הזמן והמרחב חיוניים למיפוי הביצועים של הריטואל, מובאים שמונה פרקים: פרק ראשון – טקסי צריכה וזמניות; פרק שני – יום ההולדת; פרק שלישי – בר המצווה מן התרבות הרבנית לעולם האמנציפציה – בין טקסי חניכה לאירוע חברתי; פרק רביעי – טקסי חניכה לבנות בתרבות האמנציפציה, מטקסים קבוצתיים לבת מצווה; פרק חמישי – בר המצווה בארץ ישראל; פרק שישי – בת המצווה בארץ ישראל; מסיבה ללא חניכה; פרק שביעי – בת מצווה – אין בר מצווה? טקסי זמניות נשיים וטקסי חניכה גבריים בתרבות הישראלית; ופרק שמיני – גשר צר מאוד מעל האוקיינוס האטלנטי. הפרקים מאורגנים באופן לוגי שמסנכרן היטב בין הממצאים ובין הטיעון החוצה את הקריאה.

הספר אמנם מציג מחקר הנוגע לאחת השאלות הקלאסיות באנתרופולוגיה – מהי משמעותו של ריטואל בחיי הפרט והקהילה – אך ההישענות על פרדיגמה היסטורית-אנתרופולוגית מעניקה מורכבות לשאלה זו. היא מסייעת להבחין בין תרבויות עממיות בתוך התרבויות היהודיות, ובר בוד להכיר במשמעות הטקסים בעיני עושיהם ומתוך התייחסות לדינמיקות ההיסטוריות המלוות אותם. כלומר, שוהם מתרחק מקריאה מהותנית ומצמצמת של היהדות, או "המסורת היהודית", ומכיר בפלורליזם שביצירה היהודית.

הקריאה שופכת אור על שלושה מושגים: זהות, ביצוע וקהילה. כל אחד מהמושגים ה"יהודיים" הללו הוא מעין קודקוד במשולש בהיסטוריה היהודית בארץ ישראל ומחוצה לה. פרקי הספר מסמנים את התגובות המשתנות ביחס לריטואל ואת הטרנספורמטיביות שהוטמעה בו מעת לעת. משיטוט בין הזמנים ניכר עד כמה הסוכנים החשובים בחייו של האינדיווידואל, בני משפחתו וחברי קהילתו, היו (ועודם) נוכחים קיימים בהתוויית הטקס, בעיצובו ואפילו בחובת ביצועו. מנגד, יש רגעים שבהם הביצוע הטקסי נעשה סוכן שינוי,

* ד"ר אלעזר בן לולו, החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת אריאל

נאחז בתרבות המתחלפת או המתחדשת ומציע מעטפת אחרת מהמארז ה"מקורי", לעיתים מנותקת ממנו, והכול בחסות משוואה חישובית פשוטה לציון הגיל. אם סטנלי פיש טען כי תפיסת הריבונות כלפי הטקסט משקפת ומכוננת "חירות פרשנית" (Fish, 1980), אזי שוהם מוכיח את "ריבונות" הפרט על הטקסט, ובה בעת מראה את פרדוקס החילוץ ממנו.

בניתוחו העשיר קושר שוהם בין עובדות היסטוריות, מקורות מגוונים ועיון אנתרופולוגי. גישתו האינטר-דיסציפלינרית של שוהם, המתבטאת גם בכתיבתו הקולחת, מודגמת היטב באמצעות השחקנים המופיעים בין נקודות הציון ההיסטוריות, המהווים סוכני שימור ושינוי להצדקת ביצוע הריטואל. הדבר בולט יותר מכול בעצם ההחלטה לפתוח את הספר בעדות של נערה אלמונית שמתארת את בת המצווה שלה בהתרגשות רבה. הצגת קולה הנרגש קושרת מלכתחילה בין האישי לחברתי, וגם בין הנעשה בחוץ המערבי של ארצות הברית לנעשה במזרח התיכון.

לאורך הקריאה מורגש המתח, המוצהר בראשיתו של הדיון, בין זמניות ובין חניכה – הבחנה חשובה ששוהם דורש לעמוד עליה. כאמור, טקסי חניכה כוללים בדרך כלל מוטיב דרמטי סביב ביצוע מוקצן וחד-פעמי המוצב כתנאי למעבר סטטוס. לעומת זאת, שוהם טוען כי טקסי הזמניות חוגגים ציון זמן לעצם קיומה של הישות החוגגת. כאמור, אם מדובר בפרט, טקס הזמניות חוגג את חברותו בקבוצה מעצם הופעתו עלי אדמות, ולכן הטקס אינו חונך והחוגג אינו נדרש לעשות דבר כדי לעבור את הטקס. זו מערכת טקסית שמבטאת תפיסה קוסמולוגית המשעבדת הכול לזמן, שהכול נעים בתוכו ללא יכולת לחמוק ממנו.

לטענתו של שוהם, ההבחנה בין טקסי חניכה לטקסי זמניות עשויה להנהיר את השינויים שהתחוללו בטקס בר המצווה בעידן התעשייתי. טקסי החניכה איבדו לכאורה את תוכנם כאשר המשימות שבהם הפכו לא רלוונטיות. למעבר בין גילים מיוחסת חשיבות שאינה מיוחסת למעברים ספציפיים בין סטטוסים חברתיים: העיקר הוא עצם הזמן החולף, ציון העובדה שהנה חלפה לה שנה לקיום היחיד או הקולקטיב או המוסד. לפיכך, שוהם רואה בטקסי בר המצווה ובת המצווה בני זמננו טקסי זמניות – מופעים פוסט-דרמטיים ועל כן חסרי כוח טרנספורמטיבי, בניגוד לטקסי מעבר קלאסיים כמו טקסי החניכה. ומכיוון שהטקס אינו ממלא תפקיד של מעבר בין סטטוס אחד למשנהו, המשימה שהוא ממלא אינה דרמטית במיוחד ואין בה כל ייחוד בהשוואה למשימות חינוכיות ולימודיות אחרות (עמ' 333-334).

אבל האם אכן כך הדבר? אני תוהה אם הנחה חותכת זו שוות ערך לשני המגדרים. למותר לציין שנשים חוות זמן באופן שונה לחלוטין מגברים, בייחוד בהקשרים גופניים; האם נערות אינן מסמנות את הווסת הראשונה כנקודת זמן קריטית עבורן? ומה בדבר חוויותיהן של נשים – אלו הנשמעות ואלו המושקקות – בגיל הבלות? אלה רגעים דרמטיים לא פחות, גם אם הם אינם זוכים למסגור טקסי או לתפאורה פומבית פורמלית. לטענתי, ראוי לקיים לא רק הפרדה אנליטית תיאורטית בין חניכה לזמניות אלא גם הפרדה בין המגדרים המבצעים את הטקס. בהקשר הזה הגוף הוא שחקן מרכזי שיכול להצדיק את רגע ההתרחשות הדרמטי, דוגמת קולו המתחלף של נער נבוך, גובהו המפציע לפתע, בצבוץ שיערותיו הראשונות, שינוי גופה של נערה מתבגרת ומופעים גופניים-מגדריים נוספים הם אירועים דרמטיים שיש בהם כדי לטשטש את הקריאה הבינרית המבחינה בין קוטב החניכה לקוטב הזמניות. אדגיש כי אין מדובר בהכרח בסוגיה פוסט-מודרנית קווירית;

סוגיות של מיניות ומגדר עניינו גם נערים בימי הביניים, ולתלמוד יש קבלות רבות על כך (לוינסון, 2022).

כמו כן, לנוכח תפיסתו של שוהם את ממד הזמן כקריטריון מפתח בניחוח הטקס המסורתי, אני תוהה אם הוא מעניק משמעות גם לטראומה. הזמן והאופן שבו אנו חווים אותו נאמדים לא פעם מול קטגוריות של זיכרון ושכחה. אם כן, האם התיאוריה המשמשת לחקר טקסי זמניות תקפה רק לאירועים שמחים שברצוננו לזכור או להזכיר, או שמא היא עשויה להיות רלוונטית גם לתיאור רגעים כואבים? האם אין בהתבגרות גם רגעים של מבוכה שהפרט, ואולי אף בני משפחתו, מבקשים להסתיר מהכלל? טקסי ראשית החיים יכולים להתעכב עקב סיבוכים או דילמות אתיות בנוגע למין היילוד,¹ ומכאן שביצוע טקס מעגל החיים היהודי עשוי להיות בחירה או אילוץ פוליטי, והוא עשוי לערער או על מוקדי הסמכות התרבותיים, הדתיים והמגדריים או לאשרר אותם, ואולי במיוחד במרחב בלתי מאפשר (Ben-Lulu, 2021).

יתר על כן, הטקסים הללו, ואולי בייחוד טקסי יום ההולדת (הזוכים לעיון נרחב בפרק השני), שופכים אור לא רק על הריטואל היהודי אלא גם על המקום (הבית) ועל התרבות החומרית היהודית (תכשיטים, למשל). לשתי הקטגוריות הללו יש תפקיד חשוב בזיהוי יסוד ההמשכיות, בהמשך ליניארי למוטיב הזמניות המגולם בניחוחו המוקפד של שוהם, הדבק בנסיגת החניכה. לבית ולסמלים חומריים-תרבותיים יש גם הקשר אתני, הנעדר מן הדיון (ההקשר המעמדי כן זוכה להתייחסות). למשל, משפחות לא מעטות של יוצאי צפון אפריקה עורכות טקס חניכה גם בטקס בר המצווה; בעל השמחה מקבל תשמישי קדושה ומצווה (כגון טלית ותפילין) או חפצים צרכניים או תיירותיים (בגד חדש או כרטיס טיסה ליורודיסני), אך לצד זאת מתקיים טקס מעבר רב-דורי שמובל בעיקר על ידי נשים ובו הוא מקבל שרשראות, טבעות ותכשיטים נוספים שעוברים במשפחה מדור לדור. גם למחוות בלתי פורמליות אלו, אף שהן שכיחות פחות, יש מקום חשוב בסמליות הטקסטית של המעמד והן מוסיפות זווית התבוננות חדשה על מושג החניכה. זהו רגע של חיבור הדורות, שגם בלי תשמישי קדושה או מצווה יכול לסמן קשר דתי-אתני בין הפרט לסבותיו ולסבתותיו. דיונים בהיבט הזה נעדרים מהניתוח לאור הקביעה כי אפקט החניכה נגזר.

השינויים ההיסטוריים-תרבותיים בביצוע הטקסים מעלים את השאלה אם בתקופת שונות הצליחו הטקסים הללו לייצר "אותנטיות" זמנית, או שמא עצם השתנותם מערערת על קטגוריה אנליטית זו בחקר התרבות היהודית. לטענתי, ההפרדה בין חניכה לזמניות והקריאה לחיסול הסמליות בשמם של משתנים בלתי תלויים כמו גיל וזמן מונעים דיון מקיף בשבריריותה של האותנטיות. ואולי, במחשבה שנייה, המאמץ של שוהם לפיצוח הריטואל מתחקה אחר אותנטיות צמודת טקסט ולא צמודת טקס? שוהם אינו מהסס לפנות בניתוחו לארון הספרים היהודי ולערוך בירור מעמיק בתנ"ך ובמגוון מקורות חז"ל, ואין ספק שזהו מהלך רציני וראוי. עם זאת, הטקסט אינו רק סמכות שמפרשת את הפרקטיקה של האתמול – הוא גם בורא את הפרקטיקה של המחר.

1 די להזכיר את מחקרה של לימור מעודד-דנון (Meoded Danon, 2015) על אינטרסקס ועל האופן שבו תורת הסוד מהלכת אימים על הכרה במינו האחר של התינוק, בכסות הפיקוח הדכאני והנרמול הרפואי.

אין ספק שבניגוד לחוקרים אחרים שהשתלחו בתרבות הצריכה והשמיעו קול גלוי וסמוי בחקר ביטוייה התרבותיים, שוהם דווקא מבקש להשיב לה, בלי פומפוזיות מכבידה, את הכבוד האינטלקטואלי האבוד שלה, ומצהיר כי הדיון בתרבות הצריכה מוסגר כ"יחידת ניתוח נבדלת" (עמ' 40). ואכן, תרבות הצריכה אפשרה בעשורים האחרונים גם "צריכה" דתית וחילופי רעיונות בין הפרט לקהילה הדתית (Bielo, 2009).

לסיכום, ספרו של שוהם הוא מסמך חשוב בארון הספרים הסוציולוגי-אנתרופולוגי היהודי והוא מספק הבנות תיאורטיות חשובות בחקר טקסי מעגל החיים בכלל, ולא רק בחקר בר ובת המצווה. בתיאור קוהרנטי, גדוש ומבוסס מקורות שוהם מציג ניתוח מקיף לחקר אחד הריטואלים השכיחים ביותר בימינו. הוא מאפשר לחוקרת, לקורא ולחוגגים עיון בביצוע המובן מאליו, שזוכה לא פעם לפרודיות ולרפרודוקציות. ובנימה רפלקסיבית, מאנתרופולוג לאנתרופולוג, לא יכולתי לסיים את הקריאה בלי מחשבות פולשניות על בר המצווה של שוהם עצמו. תוהה אני אם היה מארגן לעצמו טקס אחר אחרי כתיבתו של ספר מעמיק זה. לסוכריות אני מבטיח לדאוג. הלא עוד לא מאוחר, וגיל הוא רק מספר.

מקורות

- לוינסון, איל. (2022). ויגדלו הנערים: מגדר ומיניות באשכנז בימי הביניים. מכון ליאו בק ומרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי.
- Ben-Lulu, Elazar. (2021). Performing gender and political recognition: Israeli reform Jewish life-cycle rituals. *Journal of Contemporary Ethnography*, 50(2), 202–230.
- Bielo, James S. (2009). The "emerging church" in America: Notes on the interaction of Christianities. *Religion*, 39(3), 219–232.
- Fish, Stanley E. (1980). Is there a text in this class? The authority of interpretive communities. Harvard University Press.
- Meoded Danon, Limor. (2015). The body/secret dynamic: Life experiences of intersexed people in Israel. *SAGE Open*, 5(2), Article 2158244015580370.